

JADID XAYRIYA VA BOSHQA MADANIY-MA'RIFIY JAMIYATLARI

Rustamova Dilafruz Azamatovna

Navoiy Davlat Universiteti doktoranti

Annotatsiya: *Har qanday harakatda bo'lgani kabi bu harakat ham o'z iqtisodiy asosiga ega. Aks holda u, bu darajada rivojlanmagan bo'lur edi. Uning iqtisodiy ta'minot manbaini madaniy-ma'rifiy xayriya jamiyatlari, boy-badavlat kishilar tomonidan savob olish va millat nufuzini ko'tarish uchun berilgan beminnat ehsonlar tashkil etdi.*

Kalit so'zlar: *Jadidchilik, jadidlar, madaniy-ma'rifiy xayriya jamiyati, "Tarbiyai atfol", "Ko'mak", «Dorilu ojizin».*

Jadidchilik va jadidlar asosan o'rta hol musulmon ziyolilari hamda dunyo ko'rgan ilg'or ruhdagi savdogardan iborat bo'ldi. Toshkentlik Saidkarim Saidazimboy o'g'li, turkistonlik Saidnosir Mirjalilov (taniqli yozuvchi Oybekning qaynotasi), andijonlik Mirkomil Mirmo'minboev va boshqa boylar jadidchilik harakati rivojlanishiga katta iqtisodiy hissa qo'shdilar.

Jadidlar har xil xayriya jamg'armalarini tashkil etish, boy va badavlat kishilarning ortiqcha mablag'larini millat va Vatan manfaati yo'lida sarflashga ham katta e'tibor berdilar.

Toshkentda 1909 yilda "Ko'mak", 1913 yilda «Dorilu ojizin» Buxoroda 1910 yilda "Tarbiyai atfol" xayriya jamiyatlari tashkil etiladi. Ularning oldiga qo'yilgan asosiy maqsad sarmoya topib, jadid maktablariga yordam berish va iqtidorli yoshlarni

Turkiya va boshqa xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborishdan iborat bo'ldi. "Ko'mak"ning ta'sischilari Munavvarqori Abdurashidxonov, Nizomqori Xasanov, Abdulla Avloniy, Basharulla Asadullaxo'jaev va Toshxo'ja Tuyuqboevlar bo'ldi. Bu va "Tarbiyai atfol"ning yordamida 1911 yilda 15 ta, 1912 yilda 30 ta turkistonlik iqtidorlik yoshlar Istanbulda o'qiganligi haqida ma'lumot bor. Jamiyat o'z a'zolaridan tushadigan puldan tashqari har xil ishbilarmonlik yo'llari bilan ham pul topadi.

Masalan, gramofon jamiyati bilan kelishib, bir necha xalq hofizlari va o'z tarbiyasidagi maktab bolalarining ashulalarini gramplastinkalarga yozdirib, sotish bilan, ularning har biridan o'n tiyindan foyda oladi. 1913 yilda qo'yilgan birgina spektakldan 600 so'mga yaqin, Ramazon bayrami kuni "Tomosha kechasi" tashkil qilib esa, 1087 so'm 17 tiyin foyda olinadi.

Musulmon jamiyati "Ko'mak" ustavida kambag'al o'quvchi va yetim bolalar, qari va nogiron musulmonlarga ma'naviy hamda moddiy yordam berish, ularga boshpana, oshxona, kasalxona va ambulatoriya ochish, shuningdek, maktab o'quvchilari va oliy o'quv yurtlari talabalari uchun nafaqa (stipendiya)lar ta'sis etish ko'rsatilgan edi.

Toshkentda Munavvarqori, Abdulla Avloniy va boshqalar 1911 yilda tashkil etgan ko'p tarmoqli "Turon" nomli jamiyat sovet hokimiyatining dastlabki yillarigacha samarali faoliyat yuritadi. Uning qoshida teatr truppasi (1913 y.), "Turon" nomli

kutubxona va nashriyot (1913 y.) ham tashkil etiladi. Bular butun Turkiston bo'ylab ma'rifat va ziyo, ilm-fan tarqalishi, kitob chop etish va bosmaxona ishlari rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar. Qo'qonda "G'ayrat" (1913 y.), Samarqandda "Zarafshon", To'raqo'rg'onda (Namangan viloyati) "Kutubxonai Ishoqiya" (1908 y.) nomli kutubxonalar tashkil topadi. Shuningdek, jadid bosmaxonasi va kitob do'konlari ancha keng tarmoq otdi.

Jadidchilik aslida Vatan ozodligi va millat ravnaqi uchun kurashning tinch demokratik va madaniy-ma'rifiy, islohotchilik yo'lini tanlaydi. Xalqni behuda qo'zg'olon ko'tarib qon to'kishdan saqlab, siyosiy tashkiliy uyushishga, aqlfarosat bilan ish olib borishga chorlaydi. Shuning uchun ham ular 1916 yildagi umumxalq qo'zg'oloniga befarq bo'lmadilar, xalq bilan birga bo'lib, uni ko'p qon to'kishdan saqladilar. Sovet tarix fani jadidlarni qo'zg'olonda xalq tomonida emas, balki chor hukumati tomonida bo'lgan deb noto'g'ri ko'rsatib keldi. Jadidlar qo'zg'olon ko'tarib, o'limga ham tayyor turgan xalqni tinchlantirib, yigitlarni tashkiliy uyushgan xolda mardikorlikka yuborishga rahbarlik qiladilar. 15 avgustda Toshkent shahrida Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev raisligida maxsus qo'mita tuzildi.

Bu tashabbus boshqa joylarda ham amalga oshadi. Ular harbiy ma'muriyat bilan kelishgan xolda ish olib boradilar. Samarqand viloyati harbiy gubernatori, general-mayor Likoshinning 759-raqamli ma'lumotiga ko'ra, Jizzaxda 44 ta qishloqqa o't qo'yilgan. Ularning ko'pi butunlay, yonib-kul bo'lgan. Jizzax qo'zg'oloni haqida ma'lumot to'plab, kitob yozmoqchi bo'lgan va 1938 yilda "Milliy ittihad"ning a'zosi sifatida qamalib, qamoqxonada urib o'ldirilgan Mamadiyor Allayorovning yozishicha, rus askarlari 40 kishini uyiga qamab, o't qo'yib yuborgan.

Mardikorlikka yubormaslikning iloji yo'qligini yaxshi bilgan jadidlar yigitlarni ijtimoiy biquqlik va mutaassiblik muhitdan chiqib, o'zga yurtlarda "ko'zi ochilishi"ni ham nazarda tutdilar. Haqiqatan ham 1917 yildan keyin mardikorlikdan qaytgan yigitlarning ko'pchiligi milliy-ozodlik kurashida va jadidchilik harakatida faollik ko'rsatdilar.

Jadidlar joylardagi noroziliklar evaziga chorizm amaldorlarini biroz yonberishga majbur etishga ham muvaffaq bo'ldilar. Andijon jamoatchiligi nomidan 1916 yil iyulda U.Asadullaxo'jaev bilan Vadim Chaykin Sankt Peterburgga borib, IV Davlat Dumasiga Turkistondagi xunrezlik va o'zboshimchaliklardan shikoyat qiladi. Shundan so'ng deputatlar Turkistondagi rus aholisi harbiy majburiyatdan ozod qilingan bir paytda, mahalliy aholidan mardikorlikka olish siyosiy va iqtisodiy jihatdan xavfli ekanligi haqida harbiy vazir nomiga telegramma yuboradi.

Podsho Nikolay II ham buni e'tiborga olgan holda mardikorlikka olish mudatini 15 sentabrgacha kechiktirishga majbur bo'ladi. A.N. Kuropatkinni esa Turkiston general-gubernatori qilib Toshkentga yuboradi. Uning bilan birga duma a'zolari Kerenskiy, Tavakkalov hamda M.Cho'qaev, Sh.Z.Muhammadiyorov ham vaziyatni o'rganish uchun o'lkaga keladi.

Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev bergan ma'lumotlar asosida Kuropatkin o'zini xalqchil qilib ko'rsatish maqsadida ba'zi amaldorlarni ishdan oladi. Shunday qilib, jadidlar xalq milliy-ozodlik harakatiga g'oyaviy-mafkuraviy va tashkiliy rahbarlik qilishga muvaffaq bo'ladi. Bu esa jadidchilik, bu davrga kelib Turkistonda katta ta'sirchan ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanganligidan dalolat beradi. 1917 yil 27 fevralda Rossiya imperatori Nikolay II rus demokratik inqilobi tazyiqi ostida o'z taxtidan voz kechdi.

Bu bilan Rossiyadagi Romanovlar sulolasining uch yuz yillik monarxistik hokimiyati barham topadi. Davlat duması Muvaqqat hukumat tuzib, unga mamlakatni boshqarish va Ta'sis majlisini chaqirib hokimiyat masalasini uzil -kesil hal qilish vazifasini topshiradi.

Ikkinchi tomondan esa. bu sovet tarixida "burjua hukumati" deb nomlangan hukumatga qarama-qarshi ravishda inqilobiy harakatga rahbarlik qilayotgan sotsial-demokratik partiyalar joylarda ishchi, askar va dehqonlar deputatlari sovet (sho'ro)larini tuzib, yangi hokimiyatning mahalliy joylardagi organlarini tashkil etdilar.

Bu xolat Rossiya bosib olgan barcha mamlakatlar qatori Turkistonda ham istiqloл uchun kurash avj olishiga sabab bo'ldi. Jadidchilik harakatining hissasi milliy ozodlik kurashda behad katta bo'ldi.

Xulosa o'rnida, Mahalliy xalq va jadidlar rus inqilobini faqat milliy istiqloлga erishish nuqtai nazaridangina qo'llab-quvvatladilar. Turkistondagi inqilobiy harakatga asosan rus sotsial-demokratik partiyalari rahbarlik qildi. Inqilobning bosh shiori esa "Ozodlik, Tenglik va Birodarlik" edi. Jadidlar esa "Ozodlik, Tenglik va Adolat" degan shiorga amal qilar edi.

ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиқов Ҳ., Шамсутдинов Р., Равшанов П. ва бошқ. Таҳрир ҳайъати: Азизхўжаев А. – Т.: Шарқ, 2000, - Б 271

2.Ўша асар, - Б 272

3. Usmonov Q. Ozbekiston tarixi. – Т.: IQTISOD – MOLIYA, 2006. –В. 231- 247.